

A névformánssal való névalkotás (kognitív nyelvészeti keretben)*

RESZEGI KATALIN

1. Bevezetés

Írásomban a névformánssal való névalkotást tárgyalom a kognitív nyelvészet közelítésmódját alkalmazva. A korábbiakban a jelentéshasadás, valamint a metonimikus névadás, illetve a jelentésbővülés kapcsán igyekeztem igazolni, hogy hasznos lehet a névadási módok kognitív keretben való értelmezése, ezáltal ugyanis a korábbiakban felmerült problémák egy része új megvilágításba kerül, s akár fel is oldható. Ez alkalommal lényegében két névadási módot tárgyalok ebben a keretben, a morfológiai és a szintagmatikus névalkotást. Annak ellenére is hasznosnak gondolom ezt a fajta újragondolását a névadási módoknak, hogy a kognitív nyelvészet közelítésmódja valójában soha nem állt távol a magyar névkutatás szemléletmódjától, illetve hogy magának a kognitív nyelvészettnek a magyarázó elveit is felhasználták már néhányan épp a névformánssal való névalkotás értelmezésére. Egy átfogó áttekintés ugyanakkor mindkét oldal számára előnyös lehet. Egyrészt ilyen módon jobban beilleszthetők a névtudomány eredményei a nyelvtudomány fősodrába, s ily módon a kognitív tudományok (a kognitív pszichológia, a neuropszichológia stb.) nevekre vonatkoztatható eredményei is jobban hasznosulhatnak a névkutatás számára. Másrészt pedig a két névalkotási mód kognitív keretben való értelmezése a kognitív nyelvtan szempontjából sem haszontalan, hiszen a kognitív nyelvészet, illetve az e közelítésmódot alkalmazó nyelvleírások elsősorban a közszókra, a hozzájuk kapcsolódó nyelvi folyamatok leírására fókuszálnak. A tulajdonnevek, a tulajdonnévi elemeket érintő nyelvi folyamatok általában nem, legfeljebb csak érintőlegesen kerülnek elő, ezek bevonása pedig fontos adalékokat nyújthat a kognitív nyelvleírás számára is.

* A tanulmány a Magyar Tudományos Akadémia Bolyai János Kutatási Ösztöndíjának, valamint az Emberi Erőforrások Minisztériuma ÚNKP-2019-4 kódszámú Új Nemzeti Kiválóság Programjának támogatásával készült, az MTA–DE Magyar Nyelv- és Névtörténeti Kutatócsoport programja keretében.

2. Kognitív nyelvtani alapvetések

A kognitív nyelvészet szerint a nyelv a kognitív rendszer szerves része, nem független más kognitív képességektől, s ugyanazok a kognitív mechanizmusok játszanak szerepet a nyelvi feldolgozásban is, mint bármely más magasabb szintű kognitív képességünk működése során (a mintázatfelismerés, analógiaalkotás képessége, a statisztikai tanulás stb.). Maga a nyelv is a megismerés egyik formájaként értelmeződik ebben a keretben.

A kognitív nyelvészet a nyelv funkcionális szemléletéből kiindulva hangsúlyozza, hogy a nyelvi tudás a használatból épül ki, s ez mind az elsajátítás, mind a későbbi változások szempontjából alapvető. Minthogy pedig a nyelvhasználat célja, lényege a jelentésalkotás, így természetesen a nyelvi kifejezéseknek központi része a szemantikai szerkezet (vö. LANGACKER 1987, 1991).

A nyelvi kifejezéseket a kognitív nyelvészet ennek megfelelően forma–jelentés párként kísérli meg leírni hálózatmodellben. A feldolgozott valóságelemek, ezek mentális reprezentációi alkotják a hálózat csúcspontjait, és bármely két valóságelem között felfogott kapcsolat a hálózaton belül is leképeződik a csúcspontok között. A szavaknak, illetve a különböző komplexitású nyelvi elemeknek — a nyelv és a fogalmi rendszer közötti kapcsolatból adódóan — enciklopédikus jelentése van: azaz mindent magában foglal, amit a beszélő tud a fogalomról; és nyitott, soha nem lehet véglegesen lezártnak tekinteni. A szóreprezentációk kapcsolatban állnak más fogalmakkal, szóreprezentációkkal; a szoros kapcsolatban álló szavak esetében pedig átfedő jelentésekkel számolhatunk. A kognitív nyelvészet közelítésmódjában hasonlóan enciklopédikus jelentéssel bíró lexikai egységekként értelmezhetők a tulajdonnevek, köztük a helynevek is (ehhez lásd TOLCSVAI NAGY 2008, LANGACKER 2008: 27–89, RESZEGI 2018).

A kognitív nyelvészet fontos elve továbbá a konstrukciós megközelítés, amely szerint a mentális lexikonunk nemcsak szóreprezentációkat tartalmaz, hanem a konkrét megnyilatkozásokból elvonatkoztatott sematikus morfológiai és szintaktikai szerkezeteket is. Ezek a sematikus kapcsolatok akkor válnak ki, azaz akkor nyernek önálló absztrakt sémareprezentációt, amikor az egyén (nem tudatosan) összevet két fogalmat, két szerkezetet, és felismeri a hasonlóságokat (ennek alapja a beszélők szubjektív hasonlóságészlelése). Úgy tűnik, az emberi agy, az emberi elme úgy van huzalozva, hogy azonnal ingerületbe jön, amikor egy ilyen felismerés történik. E sémák alapján vagyunk képesek — az analógia általános kognitív mechanizmusára támaszkodva — új szerkezeteket alkotni. Az elemeknek ez a fajta, különböző szinteken értelmezhető összeszerveződése maga a nyelvtan (LANGACKER 1987: 57). A nyelvtan tehát az egységek közötti viszonyokban értelmezhető. S amikor egy-egy ilyen séma alapján létrehozott vagy feldolgozott szerkezet elég gyakran ismétlődik, elbástyázódhat, konvencionizálódhat, egységként a nyelv részévé válhat, s további csúcspontokkal alkothat kap-

csolatokat. Így teszi lehetővé a tudás rendkívüli bonyolultságának visszaadását a modell (i. m. 163). A beszélő tehát mind a részeket, mind az egészet könnyen el tudja érni. A kognitív nyelvészet szerint a tulajdonneveket rendre így, nyelvi egységként használjuk.

A kognitív rendszer működéséből adódóan továbbá a nyelvhasználat kapcsán számolnunk kell azzal, hogy az nem száz százalékosan megjósolható, s hasonlóan az egységek sem minden esetben. A kognitív nyelvészeti leírás kategóriái ezért fokozatossággal, valószínűségekkel jellemezhetők. A leírás minden szintjén, minden aspektusából meghatározó a prototipikalitás elve mind a kategóriák szervezésében, mind a sémák, mintázatok érvényesülésében (a kognitív feltűnő vagy szálens, az először tanult, leggyakrabban tapasztalt, feldolgozott elemek, mintázatok lesznek prototipikusak; fontos tehát a statisztika).

3. A tulajdonnevek hálózata

A névformánssal való névalkotás, illetve a névformánsok pszichológiai realizálásának megvilágításához érdemes röviden kitérnünk arra is, hogy milyen módon reprezentálódnak a tulajdonnevek a mentális rendszerben. Mindenekelőtt azt kell hangsúlyoznunk, hogy a tulajdonnevek ugyanannak a nyelvi hálózatnak, a mentális lexikonnak a részei, mint a szókészlet más elemei. A tulajdonnevek ráadásul sok közös sajátosságot mutatnak a köznevekkel, s ezek alapján a mentális lexikon hálózatán belül egy nagyobb kategória, a főnévi kategória elemeinek tekinthetők; ugyanakkor jellegzetes azonosító funkciójuk, illetve bizonyos grammatikai sajátosságaik alapján speciális alhálózatot (alhálózatokat) alkotnak a főnévi kategórián belül. A lexikális jelentéssel is rendelkező közszoói (köznévi) alhálózat mellett feltételezhetünk tehát egy bizonyos mértékig külön alhálózatként funkcionáló tulajdonnévi (proprial) jelentésű és használatú onomasztikont is a mentális lexikon részeként (NYSTRÖM 2017: 41). Ebből kiindulva feltételezik a névkutatók, hogy egy-egy tulajdonnévi névforma létrehozása, illetve egy új névforma feldolgozása során az adott névalak a névként való használat pillanatában lényegében függetlenedik a közszoói alapjától (amennyiben volt neki), és önálló lexikonelemként kezd funkcionálni a tulajdonnévi hálózatban, azaz az esetleges korábbi közszoói kapcsolatai helyett a továbbiakban a névrendszeren, onomasztikonon belüli összefüggései lesznek meghatározók (vö. pl. TÓTH 2004, 2010: 27). Ezzel magyarázható, hogy a lexémák mellett a toldalékmorfémák is másként viselkedhetnek közszoói és helynévi szóalakokban.

Hangsúlyoznunk kell azonban, hogy a két alhálózat korántsem függetlenedik egymástól teljes mértékben, a neveket alkotó felismerhető közszoói elemek révén a kapcsolat fennmarad közöttük. A pszicholingvisztikai vizsgálatok szerint¹ amikor

¹ Ezt a feltételezett kapcsolatot egyértelműen alátámasztják az ún. előfeszítéses (priming) kísérletek a családnevek kapcsán (VALENTINE–BRENNEN–BRÉDART 1996: 72), s persze más

hallunk vagy olvasunk egy nevet, azaz névként dolgozunk fel egy hangsort vagy betűsorozatot, ez azonnal aktiválja a vele jelölt személlyel, hellyel stb. kapcsolatos ismereteinket (properial meaning), ezzel egy időben ugyanakkor a névben felismert közzói elemek lexikális jelentése is aktiválódik. Valóban számolhatunk azonban azzal, hogy a folyamatos tulajdonnévként (adott tulajdonnévfajtaként) való használatnak, s ezzel egyidejűleg a köznévi feldolgozás elnyomásának rögzüléseképpen ez a kapcsolat nem feltétlenül túl erőteljes. Az onomasztikon tehát — az áttetsző névelemek révén — szerves kapcsolatban van a mentális lexikon közzói elemeivel (vö. NYSTRÖM 2017: 42). (Erre a kapcsolatra utalnak a korábbi szakmunkák etimológiai jelentésként, vö. J. SOLTÉSZ 1979. Azt is meg kell azonban jegyeznünk, hogy ezek ún. naiv etimológiák, a beszélők nyelvi ismeretein alapulnak, s nem feltétlenül esnek egybe a nyelvtörténeti kutatások eredményeivel.) A tulajdonnévi, esetünkben helynévi alhálózaton belül ugyanakkor az egyén által ismert nevekből, a használatukról tárolt ismeretekből sajátos mintázatok válnak ki, a helynévként létrehozott és feldolgozott új elemet pedig a tulajdonnévként való feldolgozása pillanatától ezeknek megfelelően használjuk.²

A tulajdonnévi alkategórián belül aztán további alkategóriák szerveződnek (a különböző névfajtnak megfelelően), melyeken belül szintén hasonló strukturalódás tételezhető fel (például a helynévi alkategórián belül a különböző helyfajtnak szerint, illetve a nevek formai sajátosságai alapján). A különböző szintű kategóriák pedig nem különülnek el élesen egymástól, egyes kategóriaelemek révén át is fed(het)ik egymást.

A kognitív nyelvészet szerint a nevek sajátos egyedítő funkciója elvileg nem teszi szükségessé, hogy ezeket a nyelvi elemeket elemezzük, nem igényelnek elemző feldolgozást, legalábbis az európai típusú névhasználatban (vö. TOLCSVAI NAGY 2008). Lényegében hasonló feldolgozással számolhatunk tehát esetükben, mint a valamelyest rögzült komplex közzói szóalakok esetében, melyek kapcsán szintén feltehető, hogy a megnyilatkozások egészének szempontjából nem feltétlenül igénylik a szóalak belső szerkezetének elemzését. A használatukat jelentős mértékben megkönnyíti, ha ezeket a formákat nyelvi egységként működtetjük a mentális rendszerünkben a nyelvi megnyilatkozásaink produkciója és feldolgozása során.

Ez azonban nem jelenti azt, hogy nem is számolhatunk elemző feldolgozással velük kapcsolatban. A nevekkal való első találkozáskor legalábbis mindenképpen

névfajtnál is számolhatunk ezzel, noha esetükben ilyen vizsgálatokat egyelőre még nem végeztek.

² A helynévi alhálózat mintázatai persze nem feltétlenül térnek el a közzóitól, illetve még abban az esetben is képesek vagyunk a közzói hálózat mintázatait működtetni esetükben, amikor eltérés van a két hálózat mintázataiban, erre utalnak a nyelvbőlások, illetve a nyelvi játékok (pl. *Sólyomot – Sólymot*, ehhez vö. RESZEGI 2014).

fel kell tételeznünk valamiféle elsődleges analízist a mentális rendszer automatikusan működő mintázatfelismerő mechanizmusai révén, amelynek eredménye alapján a név azután beépül a mentális lexikon megfelelő helyére. (A pszicholingvisztikai vizsgálatok egyértelműen a komplex szóalakok nem tudatos analízisére utalnak: ezek feldolgozása ugyanis több időt igényel általában, mint az azonos hosszúságú egyszerű szóalakoké. Persze itt is különbség lehet a konkrét szóalakok, illetve toldalékok típusa szerint, vö. LUKÁCS–PLÉH–KAS–THUMA 2014.) Valamilyen szintű analógias megfeleltetés tehát nyilvánvalóan a nevek esetében is zajlik, még ha ez nem is tudatosul, ugyanúgy, mint ahogyan a különböző közszoói formákat sem tudatosan elemezve tanuljuk a nyelv elsajátítása során. A név reprezentációja ennek eredményeképpen különféle fonológiai, fonotaktikai, névszerkezetbeli, szemantikai, együtt előfordulási stb. szempontok alapján szoros kapcsolatban áll számos másik név, illetve köznév reprezentációjával (vö. RESZEGI 2014: 141–142), e kapcsolatok egy része a más nevekkel való hasonlóságot, illetve a közszoói elemekkel való azonosságot képezi le. Amint rögzül a névforma jelentése, a továbbiakban jórészt nyelvi egységként dolgozzuk fel, a megnyilatkozások feldolgozásában valóban nem igényelnek a nyelvi elemeknek megfelelő elemzést.

E kérdés tovább árnyalható, ha tekintettel vagyunk arra, hogy a beszélők szempontjából a nyelvi elemek helynévstátuszának a megítélése sem mindig egyértelmű, itt is érvényesül a prototipikalitás, s a konkrét névformák kapcsán is számolhatunk ezzel: a nevek egy részénél egyértelmű a névforma, a névterjedelem, más esetekben kevésbé. A névszociológiai vizsgálatok szerint gyakran több névváltozat is él egymás mellett, melyeket a névhasználók nem is tekintenek külön névnek/névformának (vö. VARGA 2019: 29); ez azonban inkább az áttetsző vagy áttetsző névrészt is tartalmazó mikronevek esetében van így, úgy tűnik, ezek névstátusza kevésbé erőteljes, névformájuk kevésbé rögzült. Esetükben a nyelvi egységként való feldolgozás némiképp másként értelmezhető, sajátosan érvényesül.

A helynévi elemek hálózatában is számolhatunk továbbá azzal, hogy formai sajátosságaik alapján sémák válnak ki belőlük. Illetve e sémák részeként olyan jellegzetes grammatikai, illetve lexikai elemek reprezentációi is kiépülhetnek, önálló reprezentációt kaphatnak, amelyek fontos szerepet játszanak a helynévi formák létrehozásában, illetve a helynévi jelleg jelölésében. A hazai névkutatásban ezeket az elemeket J. SOLTÉSZ KATALINT követve névformánsnak szokás nevezni: „Az egyes névfajtákra jellemző szóelemek, utó- és előtagok, képzők és voltaképpen funkciótlan végződések a névformánsok szerepét töltik be, amelyekkel az ember a meglévők mintájára új neveket alkothat, a valóságban elő nem forduló neveket találhat ki, és ezeket a nyelvközösséggel valódi nevek gyanánt fogadtathatja el” (1979: 19).

4. Morfológiai névalkotás

4.1. Az így létrehozott nevek egyik csoportjában tehát grammatikai elemek jelzik a névstatuszt, s a nevekből kiváló névsémák további újabb névformák létrehozását és feldolgozását teszik lehetővé. Az ilyen sémák alapján történő névadáskor morfológiai névalkotásról szokás beszélni. Legismertebb definíciója szerint a morfológiai névalkotás során „valamely nyelvi elem egy kötött morféma (képző, jel, rag) vagy ahhoz hasonló funkciójú elem (névutó) hozzákapcsolásával helynévi szerep betöltésére válik alkalmassá” (HOFFMANN 1993: 73). Legjellemzőbb, legtöbbet tárgyalt típusa a névképzés. A névképzők a helynevek kialakulása szempontjából funkcionális értékű elemek (BENKŐ 1947: 40), a tulajdonnévi funkció alaki jelölőiként működnek a beszélők számára, egy-egy ilyen új forma helynévi funkciójának felismerését segítik (a kontextus mellett).

4.2. A helynévképzők megítélésében sokáig nem volt egyetértés a magyar névkutatók között. A magyar helynevekben ugyanis jellemzően ugyanazok a nyelvi elemek, tövek és toldalékok szerepelnek, mint a közszoói formákban. A névalkotó szerepük pedig történetileg mindig másodlagos funkció a magyarban. Épp ezzel magyarázható, hogy korábban többen is azt a véleményt képviselték, mely szerint nincs helynévképző; illetve hogy nincs egyetértés azt illetően, hogy mely képzők is tartoznak ide. Az előbbi felvetés, mely szerint nincsenek helynévképzők (vö. pl. HAJDÚ 1981, a FNEsz. gyakorlata), könnyen elhárítható két különböző érvet figyelembe véve is. Egyrészt, amint azt már régóta hangsúlyozzák a szakemberek, más nyelvekben találunk példát elsődleges helynévképzőre is. A finn nyelvben van olyan képző, amit csak helynevek alkotására használnak, ilyen a településnevek körében gyakori és ma is produktív *-la/-lä* (*Ojala, Mäkelä, Mattila, Koivula, Rajala*). A mikrotoponimák körében elterjedt még a *-nen* (*Heinänen, Kivinen*), a *-sto/-stö* (*Koivisto, Kivistö*), a *-va/-vä* (*Kohiseva, Vuotava*) és a *-kko/-kkö* (*Koivikko, Kannikko*), noha ez utóbbiak már nem csupán tulajdonnevekben szerepelnek (KIVINIEMI 1975: 30–43). Másrészt viszont a nyelvi elemek funkcionalitásából kiindulva a magyar nyelven belül maradvá is könnyen belátható, hogy valóban vannak helynévképzőként (amennyiben szeretnénk ennél a terminusnál maradni) funkcionáló nyelvi elemek.

Egy nyelv tudása az egységek, a nyelvi elemek ismerete mellett magában foglalja ezeknek az elemeknek a rész–egész, séma–megvalósulás és hasonlósági relációit, azt tudniillik, hogy a beszélők hogyan tudják ezt az ismeretanyagot használni, vele új megnyilatkozásokat alkotni, illetve feldolgozni. Ennek a tudásnak pedig feltétlenül részét képezi az is, hogy hogyan ismerünk fel egy hangsort helynévként: s ebben a kontextusból, a beszédhelyzetből adódó, valamint a nevek szövegbefoglalásáról meglévő ismereteink mellett maguknak a névformáknak a formai sajátosságai, a helynévlexikonunkban összeszerveződő sajátos helynévi

sémáknak való megfelelés is fontos szerepet játszik. S a komplex névformák analógiás összevetése, az automatikusan működő mintázatmegfeleltetés révén valóban felismerhetővé válhat a grammatikai elemek reprezentációjának egy olyan funkciója, amely a helynevekhez kötődik. Ez a szerep akár önálló funkcióként is rögzülhet a közszoói hálózatban meglévő viszonyjelentéstől függetlenül az egyén mentális lexikonában, amennyiben a beszélőnek nincs tudása a végződés elsődleges funkciójával való kapcsolatról. Itt ugyanis még egy fontos szempontot szükséges hangsúlyoznunk: a helynévképző funkció megítélése szempontjából (illetve egyáltalán a mentális lexikont szervező mintázatok kapcsán) nem a nyelvi elemek etimológiáját, alakulásmódját kell elemeznünk, hanem a (mindenkori) beszélők nyelvi ismereteiből kiindulva kell ezeknek az elemeknek a funkcióját megítélnünk. A beszélőknek pedig a legkritikább esetben vannak kiterjedt etimológiai, nyelvtörténeti ismereteik; a mentális lexikont szervező mechanizmusok a meglévő szókészletük, illetve az azokról tárolt ismeretek alapján működnek.

Ehhez kapcsolódik a kognitív nyelvészet *analizálhatóság* fogalma, ami arra vonatkozik, hogy mennyire felismerhetők a komponensek egy szóalakon belül (vö. LANGACKER 1987: 292). Néhány konstruktumban jól, mindenki számára azonosíthatók, száliensek a nyelvi elemek; más nyelvi elemek (például nyelvtani morféimák) kevésbé, némelyek soha nem tudatosulnak. A komponensek felismeréséhez ugyanis az kell, hogy képes legyen az egyén a fonológiai szegmenst felismerni és egy neki megfelelő jelentéssel asszociálni, azaz forma–jelentés párt elvonatkoztatni a szóalakokról meglévő ismeretei alapján. Ezek a forma–jelentés párok gyakran nem adekvátak, mind a formai oldal, mind a jelentéstartalom kapcsán mutatkozhat bizonytalanság, s ebből adódóan a komponensek át is fedhetik egymást, többféle elemezhetőséget eredményezve. Számolhatunk továbbá a komponensek elhalványulásával is.

4.3. A grammatikai elemek a kognitív nyelvtan felfogásában olyan nyelvi elemek, melyek jelentéstartalma egyetlen szemantikai tartományon belül megadható, nem részletező viszonyjelentés, illetve ebből elvonatkoztatott sémaként értelmezhető. Olyan sémaként, amely kitöltetlen helyet tartalmaz, jelentésük csak egy, az üres helyet kitöltő, a képző rendkívül sematikus jelentését kidolgozó lexikai elemmel összekapcsolva funkcionál. A grammatikai elemek tehát mind fonológiai, mind szemantikai szempontból függnék a tőtől, amihez kapcsolódnak, csak azzal együtt használhatjuk fel őket a megnyilatkozásainkban (LADÁNYI 2017: 538).

Hasonlóan reprezentálhatjuk a helynévi alhálózatban belül a helynevekből absztrahált helynévképzőket is, mint a közszoói párjaikat, előzményeiket. Szemantikai tartalmuk pedig rendkívül sematikus: 'hely'/'helynéviség jelölő' jelentésben adható meg, ezzel ugyanakkor nem tekinthetők tipikus viszonyjelentésű elemnek,

inkább valamiféle nagyon általános, nem részletező lexikális jelentésű elemként írhatók le. Ebből kiindulva jól magyarázhatónak látszik az a megállapítás, mely szerint a morfológiai szerkesztéssel alkotott nevek — noha szerkezeti szempontból egyrészesnek tekinthetők, de — jelentéstartalmukat tekintve az átmenetiség jegyeit is mutatják. A névalkotó szerepű névformáns ugyanis — annak megfelelően, ahogyan a közszók képzői is valamilyen fogalmat reprezentálnak — általában a 'hely' jelentést képviseli, s mint HOFFMANN ISTVÁN megállapítja, „A névképző valamelyest földrajzi köznévi névrészcsoporttal rendelkezik” (1993: 79). Nem tekinthetők azonban teljes értékű lexikális elemnek, ezek a nyelvi elemek ugyanis csak teljes szerkezetben, azaz egy konkrét — rögzült kompozitumszerkezetként felfogható — névformában valósulhatnak meg. Így pedig a névformánsal alakult névformák sem tekinthetők kétrészes névalaknak (HOFFMANN 1993: 73).

A kognitív nyelvészeti leírásban alapvető, hogy az egyes nyelvi elemeket soha nem csak önállóan, hanem a teljes nyelvi rendszer elemeként, illetve a komplexebb megnyilatkozásokban való részvételét is figyelembe véve írják le. Ebből a szempontból a képzett helynevek a kompozitumszerkezetekkel mutatnak rokonságot. Olyan morfológiai vagy szintaktikai struktúráról van szó, amely két nyelvi elemnek a szemantikai kapcsolatán, részleges szemantikai megfelelésén alapul; az egyik elem (a fogalmilag autonóm komponensszerkezet) részletes jelentése kidolgozza a másik elem jelentésének egy szemantikus alszerkezetét (LANGACKER 2008: 161–167, TOLCSVAI NAGY 2017: 246–250, LADÁNYI 2017: 403–406). Lényegében erről van szó a névképzős formák esetében is: a névképzők ugyanis csak valamilyen nyelvi elemmel együtt állva tölthetik be funkciójukat, s megszorításokat is tartalmaznak arra vonatkozóan, hogy milyen elemek kerülhetnek az üres helyekre. Ezek a megszorítások lényegében a meglévő helynevek alapján kiváló általánosítások azzal kapcsolatban, hogy jellemzően milyen típusú lexikai elem után állva tölti be a helynévalkotó funkcióját az adott végződés. A tulajdonnévi jelleget, használatot jelző elemek mentális reprezentációja aszerint is elkülönül bizonyos mértékig, hogy milyen helyfajta megjelölésében használatosak — ez eleve adódik abból, hogy azon az alhálózaton belül válik ki ez a funkció. A sémák azonban dinamikusak, a nyelvi tapasztalatoknak megfelelően területenként és koronként eltérők lehetnek, s bizonyos fokú egyéni különbségekkel is számolhatunk.

4.4. A tipikus magyar településnévi forma megítélésében hasonló változással számolhatunk. Az ómagyar korban például gyakorinak számítottak az *-i* képzős településnevek. A középkor folyamán (az adatok szerint különösen a 11–14. században) nagy számban hoztak létre ilyen végződést tartalmazó helynevet, a személynév/személyt jelölő szó/csoportnév + *-i* szerkezet az egész ország területén elterjedt névtípus volt (*Jánosi, Tamási, Apáti, Kovácsi, Csehi, Tarjáni*). A formáns

eredetileg az *-é* birtokjellel lehetett azonos,³ ezért a legkorábbi, a végződést tartalmazó helymegjelölő formákból kiváló helynévséma — az egyértelműen felismerhető személynévi elemek alapján — a legtöbb beszélő fejében megszorításokat tartalmazhatott a helynévképző kitöltetlen helyére vonatkozóan annak ellenére is, hogy a két végződés közötti hangalaki elkülönülés miatt a birtokjel és a névformáns közötti kapcsolat nem volt felismerhető. A településnevek alapvetően (a mikrotoponimákhoz képest) szélesebb használati köréből kiindulva pedig feltehető, hogy mindenkinek volt tudása arról is, hogy ez a szerkezet településnévszerű, míg más helyfajták megjelölésére nem használatos. A nevekből kiváló sémának mind a típusgyakorisága, mind az egyes névformák példánygyakorisága nagy lehetett jobbra a teljes nyelvterület valamennyi beszélője számára. Az egyes nevek belső szerkezete azonban nem feltétlenül volt (már) mindenki számára világos vagy fontos. Ebből a szempontból jelentős egyéni eltérések is mutathatók, s így a névsémák sem teljességgel egyformák a beszélők mentális lexikonában. Egyes beszélők sémája az *-i* képzős helynevekről kevésbé körülhatárolt megszorítást tartalmazhatott, s amikor ezek az egyének névadási helyzetben alkalmazták ezt a sémát, akár olyan újszerűnek számító névformákat is létrehozhattak — és az adatok szerint létre is hoztak —, amiben fanév, földrajzi köznév vagy éppen építménynév szerepel (*Büki, Haraszi, Ségi, Kövi, Udvari*, további példákhoz lásd BÉNYEI 2012: 82–83). Egy-egy ilyen névforma adott körben további újabb nevek létrejöttét motiválhatta, s ezek aztán a helynévi séma általánosabbá válását idézhették elő nagyobb beszélőközösségen belül is. Erről azonban viszonylag kevés ismeretünk van, a séma érvényesülését ugyanis gátolta, hogy a magyar nyelvű közösségben az adatok szerint ekkor más sémák váltak meghatározóbbakká az új nevek létrehozásában. Az *-i* képzős névszerkezet pedig veszített a népszerűségéből annak ellenére, hogy a már meglévő helynevek példánygyakorisága, illetve a séma típusgyakorisága továbbra is nagy volt.⁴

³ Az *-é* birtokjellek a magyar nyelvterület egyes részein a későbbiekben ebben a formában is kialakult a helynévformáns funkciója (vö. HOFFMANN 1993: 85–86, TÓTH 2010), az *-i* formánsról függetlenül, és jórészt mikrotoponimákban szerepel.

⁴ A sémák különböző erősségűek lehetnek, ami függ a példánygyakoriságtól és a típusgyakoriságtól egyaránt. A séma megerősödését inkább a típusgyakoriság növeli. Önmagában a nagy példánygyakoriság (a gyakori használat) általában kevésbé a sémát, mint inkább az adott szóalakot, a szó egység státuszát, vagyis konvencionalizálódását és lexikalizálódását erősíti (LADÁNYI 2017: 535–541). A helynevekkel összefüggésben ugyanakkor némileg másként érvényesül a típus- és példánygyakoriság, mint a közszóknál. Egyrészt az egész nyelvterületen ismert neveken túl az ismert névállomány másik része erősen lokális kötöttségű, az ezekben érvényesülő sémák eltérőek lehetnek. Másrészt a nevek belső szerkezetét létrehozó sémák érvényesülése is más, nem hozunk létre nap mint nap új névformákat, csak a tanultakat használjuk, s ha az valamilyen formában rögzült, akkor általában úgy használjuk. (Esetleg névvariánsokat alkotunk, de ezek száma is korlátozott, illetve ezek rögzülésével is számolhatunk.) A népszerűség megítéléséhez olykor akár egy-két jól ismert névformához való hasonlóság felismerése is elegendő lehet.

A közsói kapcsolatait elvesztő képzőelemekhez képest némileg másként reprezentálódnak a mentális rendszerben azok a grammatikai elemek, ahol a közsói és a tulajdonnévi használat egyaránt aktív. Jó példa erre az *-s* a magyarban. A két alhálózat közötti kapcsolat szorosabban megvan mind az egyes névformák, mind a névformákból kiváló névképző sémája és a közsói képző sémája között, itt tehát poliszém jelentéssel számolhatunk. Történetileg a morféma helynévképző funkciója úgy magyarázható, hogy elliptikus jelzős szerkezetek megmaradt elemeinek végződésesei értelmeződtek át, veszítették el elsődleges funkciójukat a névként való használatból adódóan, s erre ráépült — a közsói képzőfunkcióval való kapcsolat fennmaradása mellett — a helynévképzés sémája: *Nádas, Tölgyes* (a közsói hálózaton belül is hasonló funkcióátalakulás zajlott, vö. LADÁNYI 2017: 614). Ehhez a nyelvterület egyes részein a formai azonosságból adódóan további, eredetileg esetleg a képzőnek nem ezzel a funkciójával alakult névformák is hozzájárulhattak (pl. *-s* végű személynév: *Martos, Martonos*). A beszélők ugyanakkor mind közsókat, mind helyneveket elsajátítanak ezzel a végződéssel, gyakran homonim formákat is, melyek reprezentációi között viszonylag erőteljesebb kapcsolatokkal számolhatunk. S mivel ez nagyobb számú elem esetében áll fenn, egyfajta sajátos átmenetiséget eredményez a nevek státuszában, ami e névformák tulajdonnévként való megítélését is befolyásolja. Ezeknél viszonylag nagyobb függetlenséggel a nagy példánygyakoriságú, tulajdonnévként gyakran használt, s így erőteljesen elsáncolt névformák esetében számolhatunk. Ráadásul e szóformák némelyike földrajzi köznévként is állandósult, azaz itt lényegében egy komplex, több összetevős névadási folyamatról lehet szó: érintkezés van a jelentéshasadás és a morfológikus szerkesztés között. Nem lehet egyértelműen megállapítani, hogy egy-egy konkrét névforma létrehozásában a névadó mentális rendszerében inkább egy már meglévő *-s* képzős szóalak új tulajdonnévként való használata zajlott-e le, vagy inkább az *-s* végződésű nevek mintájára egy köznév és a névképző sémájának aktiválása, összekapcsolása révén hozta létre az új nevet a beszélő; ehelyett a hálózaton belül a különböző mintázatok együttesen, egymást erősítve járulhatnak hozzá újabb névformák létrehozásához. Az efféle átmenetiség, illetve a komplex folyamatok érvényesülése valójában teljesen természetes nyelvi jelenség, csak a neveket rendszerben látni kívánó szakembereknek okoz nem kis fejtörést e névformák besorolása.

4.5. A sémák — mint az eddigiekből is látható — különböző erősségűek, különböző típusúak lehetnek (gyenge kapcsolat, részleges sematikusság, teljes sematikusság, vö. LANGACKER 2008: 18–24). S ezek a funkciók mind időben, mind térben változhatnak. Az egyes névformákhoz kapcsolódóan, illetve a belőlük kiváló sémák részeként azt is tároljuk, hogy az adott séma milyen mértékben, milyen arányban van használatban újabb alakok létrehozására, azaz milyen a produktivitása. Ennek kapcsán arra érdemes utalnunk, hogy hagyományosan

túlbecsülik a használat gyakoriságát egy-egy nyelvi elem produktivitásának megállapításában, noha egy-egy séma produktivitása természetesen a megnövekedett használatból adódik, és ezáltal egyúttal maga is hozzájárul ahhoz. Nyilvánvaló ugyanakkor, hogy a gyakori alakok egységként is rögzülnek, s ez gyakran a helynevek esetében sem a séma produktivitását növeli, hanem az egyes alakok egységként való használatát (vö. BYBEE 2001, TUGGY 2005).⁵ Továbbá a szerkezetek produktivitása bizonyos mértékig független a fontosságuktól, illetve a megalapozás fokától, az adott nyelvi elem nyelvtörténeti vonatkozásaitól. A produktivitás fokozat kérdése, melyet a hálózat belső rendszerkapcsolatai, illetve a nyelvi tapasztalatok együttesen alakítanak (ez utóbbi is a rendszerkapcsolatok alakítója).

A helynévképzők, különösen a településnév-képzők produktivitásának megítélése látszólag nem könnyű feladat. Napjainkban ugyanis lényegében nincs településnév-adás, hiszen nincs településalakulás. Valójában azonban több nyelvhasználati szintéren is megmutatkozik, megmutatkozhat a beszélők névalkotó készsége: a fiktív névadás (irodalmi névadás, névfordítás, névmagyarítás) példáit elemezve BÉNYEI ÁGNES meggyőzően bizonyította, hogy az ómagyar kortól adathozható helynévképzős formák, az ezekből kiváló sémák a modern korban is meghatározók (2012: 28–35).

A grammatikai elemek, s köztük a helynévképzők csoportja ugyanakkor nem állandó; dinamikus rendszerről van szó, melyben új elemek is megjelenhetnek. Ez úgy képzelhető el, hogy egyes nyelvi elemek között a felismert hasonlóságokon alapuló gyenge kapcsolatok kognitív rutinja megerősödik (vö. LANGACKER 2008: 24, 215) annyira, hogy ez alapján bizonyos társadalmi csoportokban egység státuszt nyer, erős sémává, s ezzel együtt produktívá válik. Amennyiben pedig a csoport tagjainak státusza, illetve kapcsolathálózata olyan jellegű, akár normává is válhat, elterjedhet. A nevek esetében is hasonló folyamattal számolhatunk hozzátéve azt is, hogy esetükben egy-egy névséma elterjedésében a név által jelölt objektum jellege, ismertsége is meghatározó.

A kognitív nyelvészet közelítésmódját alkalmazva a produktivitás kapcsán feltétlenül tisztáznunk kell még egy dolgot. A korábbi nyelvészeti és névtani szakmunkákban rendre előkerül az a gondolat, hogy a produktivitás csökkenését követően is létrejöhetnek az adott morfológiai elemet tartalmazó formák, de ezek már pusztán analógiás szóalakok (míg korábban egy szabály érvényesült volna). A kognitív nyelvészet szerint viszont az analógia a legalapvetőbb kognitív mechanizmusok közé tartozik, ennek birtokában vagyunk képesek meglévő mintázatok alapján újabb hasonló szerkezeteket létrehozni nem csak a nyelvhasználat

⁵ Erre utalnak azok a pszicholingvisztikai vizsgálatok, melyek szerint egy-egy gyakori komplex forma használata az adott komplex szóalak aktiválási idejének csökkenését eredményezi, olykor még az alapalakhoz képest is rövidebb idő kell a feldolgozásukhoz (SERENO–JONGMAN 1997).

során, hanem bármely más kognitív funkció működtetése során. A nyelvi működés különböző szintjein is hasonlóan érvényesül az analógia. A morfológiai folyamatok során a produktív időszakokban, illetve annak lecsökkenése után is ezzel a mechanizmussal hozunk létre tehát újabb alakokat, csupán a folyamat hatóköre csökken.⁶

4.6. Nemcsak a nyelvi rendszerben eleve is képzőfunkcióban használt elemeket kezdhetik el a beszélők új nevek létrehozására felhasználni, hanem a gyakori, jellegzetes szóvégződéseket (önmagukban voltaképpen funkciótlan végződéseket) is átértékelhetik ilyen módon, s helynévformánsi funkciót tulajdoníthatnak nekik (J. SOLTÉSZ 1979: 19). Lényegében ezzel a folyamattal számolhatunk az *-ny/-ány/-ény* végződés névformánsként való értékelésében is. Egy eredendően (de legalábbis több esetben) nem formánsi szerepű névvégződéshez ugyanis a helynevekbeli rendszeres megjelenés felismerése alapján társíthatták ezt a funkciót. Az így kiváló, elvonatkoztatott séma alapján alkottak aztán vele mint képzővel is helyneveket (a végződés különböző etimológiai, morfológiai hátteréhez: személynévi eredetű: *Adony, Bodony, Kohány, Radvány, Surány*, idegen köznévi alapú: *Berzseny, Dubovány, Bucsány, Podluzsány*, néprészt jelölő: *Varsány, Berény, Ladány, Tárkány*, magyar töveken: *Harsány* < *hárs*; ezek területi megoszlása is különböző; vö. BÉNYEI 2012: 105–107). Az, hogy a beszélők már a korai ómagyar korban is helynévformánsnak érezhették ezt a végződést, Anonymus névmagyarázataiban is megmutatkozik. A szerző egy helyütt ládi révről ír (*portus ladeo*), a szomszédos helyek alapján azonban ez nyilvánvalóan a mai Tiszaladánnyal azonosítható. Minthogy pedig Anonymus személyesen ismerte a vidéket, kizárható, hogy összekevert volna hasonló hangzású helyneveket, sokkal inkább P mester tudatos etimologizálásáról lehet itt szó. A geszta számos helyén megmutatkozik, hogy Anonymusnak igen kiterjedt metatudása volt a helynevek működéséről, a névadás jellegzetes motivációiról, a nevek nyelvi felépítéséről. A korban meglehetősen gyakori *-ány/-ény* végű helynévalak ismeretében a szerző teljes joggal értékelhette a *Ladány* végződését képzőként, és vonhatott el belőle egy *Lád*-féle tövet (vö. BENKŐ 2003: 183–186, BÉNYEI 2012: 106). A névvég formánsként való értelmezését általánosabban igazolják azok az esetek, amikor a beszélők elvonják azt a névforma végéről, így alakult a szláv *Makolány, Szelep-csény* településnevekből *Makola* és *Szilipcse* (vö. TÓTH 2008: 108).

Szintén a helynévképző funkció sajátos kialakulására lehet példa az *-óc* névvégződés is a Felvidéken. A szláv eredetű településnevekben gyakori névformáns

⁶ Az a gondolat, hogy egy-egy új név létrehozásakor mindig érvényesül a meglévő (az ismert) nevek mintája, a névadás tehát a névrendszerhez való igazodáson alapul, mindig is jelen volt a névkutatásban (BÁRCZI 1958: 146, HOFFMANN 1993: 23–26, 74–75). A fenti gondolat viszont, azaz hogy ennek alapja az analógia, mint általános kognitív mechanizmus, csak legújabban jelenik meg a névkutatásban.

az adott területen a magyar névhasználók számára is névképzőként funkcionálhatott. A szláv *-ovъci* képzőt a magyarban *-óc* végződésékként adaptálták a beszélők, s az adatok szerint a 16–17. században több szláv párhuzamú településnevet a magyarban is ezzel a végződéssel kezdték el használni, esetenként a magyar eredetű *-falva* fajtajelölő utótagot is felváltva. Erős kétnyelvű érintkezés hatására ugyanis nemcsak lexikális, hanem morfológiai helynévformánsok is átkerülhetnek az érintkező nyelvekből (KENYHERCZ 2014, voltaképpen a beszélők mentális rendszerében lévő két nyelv közötti kapcsolatok átrendeződéséről van itt szó), s ez azután az egynyelvű beszélők névmodelljére, a névhálózatukban kiváló sémákra is hatással van. Az *-óc* példája azt is nagyon jól szemlélteti, hogy egy-egy helynévformáns olykor csak igen kis területen tölti be ezt a szerepét, illetve hogy — amint azt az *-ny/-ány/-ény* kapcsán is láthattuk — a helynévformáns funkció kialakulásában lényegében csak a névforma adott területen való elterjedtsége a meghatározó, a névvégek szerkezete vagy az eredete ebből a szempontból lényegében irreleváns.

4.7. A magyar névrendszer leírásakor a közszoji jelekkel, ragokkal (sőt esetenként névutókkal) azonos alakú tulajdonnévi végződések névformánsi szerepével is számolnunk kell. Maguknak a toldalékcsoportoknak — a képző, jel, rag kategóriáknak — a megkülönböztetése is mesterséges, s noha a toldalékok használati sajátosságai alapján valóban feltehető valamiféle absztrakt, az egyes toldalékok sémáiból elvont általánosabb sémák létrejötte a mentális rendszeren belül, ám ezek szintén a tipikalitásnak megfelelően szerveződnek. A tulajdonnévi hálózaton belül ezek a névvégződések lényegében ugyanazt a funkciót töltik be, mint a közszoji képzőkből alakult helynévképzők, ezek megnevezésére is használható lenne tehát ez a terminus, de a magyar névtani szakirodalomban a toldalékelemek eredeti funkcióját szem előtt tartva ezeket külön altípusként tárgyalják a morfológiai névalkotáson belül (vö. HOFFMANN 1993: 73–88, BÉNYEI ÁGNES helynévképzőkről szóló monográfiájában ezért ezek nem is szerepelnek). A különbség abból adódik, hogy e nyelvi formák esetében — a tulajdonnévi használatuk ellenére is — nagyobb az elemző feldolgozás esélye. Az inflexiók toldalékokat a pszicholingvisztikai vizsgálatok szerint eleve más módon dolgozzuk fel, és más-ként tároljuk az ezzel ellátott formákat, mint a derivációs elemeket tartalmazó alakokat (vö. LUKÁCS–PLÉH–KAS–THUMA 2014). Amennyiben tehát felismerhető a kapcsolat a tulajdonnévi végződés és a közszoji toldalék között, az jelentős mértékben befolyásolja a feldolgozást, illetve magának a névnek a reprezentációját.

A névformánsi funkció valószínűsíthető — esetleg területi és időbeli különbségekkel — az eredetileg a többes szám jeleként funkcionáló *-k* esetében. A többes számban használatos földrajzi köznevek (pl. *kertek* 'olyan zöldségtermesztésre használt terület, amely kisebb részekre van osztva', *földek* 'kisebb, általában azonos

nagyságú területekre felosztott szántóföld’) tulajdonnévként, tulajdonnévi utótagként való használata, illetve az azonos nevet viselő helyek összefoglaló megjelölésére (pl. *Körösök* ’a Fekete-, Fehér- és Sebes-Körös összefoglaló neve’, *Halmok* három domb együttes neve) használt névformák adott közösségen belül új névséma alapjául szolgálhatnak. A névséma alapján aztán további *-k* végű nevek alkothatók. S valóban adathozható egy ilyen séma, azaz a *-k* végződés névformánsi használata: a *Félholdak*, *Ötholdak* típusú nevek például az egész nyelvtérületen gyakoriak, egyes számú alakjuk ugyanakkor nem jellemző. Az egyes névalakok közszoói párhuzamától való függetlenedésével is számolhatunk, ezt jelzi a nevek szövegbe foglalásakor az egyeztetés hiánya, azaz egyes számú állítmány használata a név mellett (HOFFMANN 1993: 82–86).

Névformánsi funkciója egy-egy közösségen belül egyes névszórágoknak is kialakult, noha esetükben is hasonlóan komplex, a közszoói alhálózattal átfedő reprezentációval számolhatunk, mint azt a fentiekben a *-k* kapcsán láttuk. Ez a szerep ellipszissel létrejött névformákból (pl. *Lőrinci útra dűlő* > *Lőrinci útra*) válhatott ki, s amennyiben egy közösségen belül nagyobb számban alakultak ilyen névformák, ezek analógiájára újabbakat is alkothattak. Az eredetileg ragként funkcionáló végzódéseket tartalmazó névalakokat azonban jobbra nem nyelvi egységként dolgozzák fel a beszélők, esetükben az aktív közszoói funkcióval való kapcsolat megmaradásával számolhatunk. Erre utal, hogy az ilyen nevek komplex megnyilatkozásokban való használata nem problémamentes, a végződés elsődleges funkciója a névalakok alanyi és tárgyi szerepben való használatával nem egyeztethető össze (vö. J. SOLTÉSZ 1979: 16, HOFFMANN 1993: 86–88). A ragos forma tulajdonnévi egységként való rögzülésére utalhat ugyanakkor az 1864-es *Szőlősi vágásrai dűlő* adat (Nagyalásony település határában, Veszprém megye, VMFN. 3: 46).

4.8. A helynévképzésről, illetve általában a morfológiai névalkotásról tehát összegzőképpen a következőket mondhatjuk: a beszélők által elsajátított helynevekből — a mentális rendszer működésének köszönhetően — kiválik a jellegzetes helynévképzőkről, névvégzódésekről való tudás. Nem tudatos folyamatról van szó, s maga a séma sem válik feltétlenül tudatosan hozzáférhetővé, csak úgy érezzük, hogy ettől helynévszerű, ettől jó helynév egy hangsor. Ennek kapcsán a névismeretből adódóan akár jelentős egyéni — illetve természetszerűen időbeli és térbeli — különbségekkel számolhatunk (s a folyamatban a kontextusnak is szerepe van). A helynévképzés folyamata során tehát a beszélő a meglévő helynévi ismeretei alapján valamely helynévképzőhöz kapcsolódó séma aktiválásával, a helynévképző, illetve egy lexikális elem (jórészt a helyhez kapcsolódó fogalmi tartalmat kifejező) lexikai elem összekapcsolásával nevez meg egy helyet, kompozitumszerkezetet hoz létre, melyet azonosító funkciójú nyelvi egységként működtet a helynévi alhálózat részeként.

5. Szintagmatikus névalkotás

5.1. A névképzők (és egyéb névalkotó toldalékok) mellett a földrajzi köznévi utótagok is fontos alaki jelölői egy hangsor helynévi funkciójának. És sok tekintetben hasonlít a morfológiai névalkotáshoz az összetétellel való (szintagmatikus) névalkotás.⁷ Ekkor prototipikus esetben két lexikális státuszú elem összekapcsolásával hozunk létre új nevet. Keletkezésükkor szintagmatikus szerkezetként jönnek létre, a helynevek mindkét tagja funkcionális jegyet kifejező névrész (HOFFMANN 1993: 70). Jellemző típus a sajátosságot kifejező lexéma + földrajzi köznévi struktúra. Az ilyen szerkezetű nevek — a névképzős formákhoz hasonlóan — szintén nyelvi egységként funkcionáló kompozitumszerkezetekként értelmezhetők a kognitív nyelvészet felfogásában. A szerkezetben az alaptag (utótag) szemantikai tartalmát részletezi az előtag: azaz a bővítmény a második összetételi tag által jelölt hely jellemzői közül egyet kidolgoz (például az anyagát), s így az alaptag fogalmi osztályában jelöl egy specifikusan meghatározott alosztályt (LADÁNYI 2017: 530). A névként való feldolgozás eredményeként ugyanakkor ezek a leíró jellegű nevek is a tulajdonnévi alhálózat elemeként reprezentálódnak, s nyelvi egység státuszt kapnak azonosító funkcióval — noha a közszoói alhálózattal való szoros kapcsolataik akár igen erőteljesek is maradhatnak. Mivel ez a névszerkezet jellemző, ezért általános sémájává vált különösen a mikroneveknek, s a bennük szereplő utótagok a helynévi jelleg alaki jelölőiként funkcionálnak.

Ezzel összefüggésben a helynévi alhálózaton belül egy sajátos összeszerveződés is megfigyelhető. Ez jól jellemezhető a névkutatásban használt lexikális helynévformáns terminussal. Ezeknek az elemeknek két jellemző csoportját különíthetjük el. Azokat a gyakran használt utótagokat, amelyeknek helyfajtajelölő névrész szerepe egybeesik a szó közszoói jelentésével (*hegy, patak, erdő*), elsődleges lexikális névformánsnak nevezzük (BÁBA 2016: 37). Nem ritka azonban az sem, hogy a helynevekben olyan közszoó szerepel, amely valamely névfajta névgyedeinek részeként a gyakori használat következtében válik a beszélők számára alkalmassá a fajtajelölő szerepre, noha eredendően nincs, s közszoóként továbbra sincs ilyen jelentése, csakis helynevekben, az adott struktúra részeként használatos ebben a funkcióban. Ezeket másodlagos lexikális névformánsoknak nevezzük (BÁBA 2016: 39–40). Az elkülönítés alapjául a mentális nyelvtan leírásakor természetszerűen megint nem az egyes lexikai elemek nyelvtörténeti alakulását kell jellemeznünk, hanem a beszélők nyelvi ismereteit, ami viszont gyakran tükröződik a névformát érintő formai változásokban is.

⁷ A kognitív nyelvészet szerint a tövek és a toldalékok elkülönítésének alapjául szolgáló alapvető tulajdonságok, az autonómia és a függőség valójában fokozat kérdése, s így természetszerűen a két kategória között sem lehet abszolút határokat feltételezni. A két kategória között egy átmeneti sávval számolhatunk tehát, s az átmeneti sávba eső elemek köre is változik.

5.2. Ilyen másodlagos lexikális helynévformánsi funkcióját már számos lexémának kimutatták a névkutatók. Településnév-formánsként értelmezhető az *egyháza*, a *monostora*, *háza*, *laka*, *telek* ~ *telke*, *népe*, *soka* (vö. TÓTH 2008: 182–192, BÁTORI 2017). A mikrotoponimák körében is számos hasonló példát idézhetünk. BÁBA BARBARA az ’erdő’-t jelentő fafajták megnevezéseit vizsgálva mutatta be, hogy ezek a nyelvi elemek, nem ritkán elsődleges szemantikai tartalmuktól eltávolodva, topoformánsi funkciót is magukra vettek, például a *cser*, *haraszt* stb. a *Szurkos-cser*, *Kerek-haraszt* típusú helynevekben (2016: 40–44). Ez a sajátos funkció jórészt a tulajdonnévi alhálózaton belül érvényesül, s az adatok tanulsága szerint a beszélők jó részénél nem érintette a közsői hálózatbeli reprezentáció szemantikai tartalmát. Kevéssé valószínű például, hogy az ómagyar korban a *ház* közsőznek ’település’ jelentése lett volna (vö. i. m. 36–40). S noha teljes bizonyossággal nem zárhatjuk ki, hogy a tulajdonnévi hálózatban működő másodlagos településnév-formánsok semmilyen szempontból nem hatnak vissza az alapul szolgáló szó jelentésére, ennek valóban jóval kisebb esélye van, épp a tulajdonnévi alhálózatban tárolt és működtetett elemek sajátos funkciójából és működtetési sajátosságaiból adódóan. A jelentésváltozás tehát szinte kizárólag a helynévi szerkezeteken belül, illetve a belőlük kiváló sémákban történik meg.

Hasonló, mégis bizonyos értelemben sajátos példaként említhetők azok az esetek, amikor egy már meglévő helyfajtajelölő szemantikai funkció mellé épül ki a másodlagos lexikális formánsi szerep. A szó tehát közsőzként földrajzi köznévként használatos, egy bizonyos típusú helyet jelöl, s ebben a funkcióban szerepel a helynévi hálózat részeként leképezett helynevek jó részében. Emellett ugyanakkor kialakult egy másik helyfajta jelölésében való szerepe is, ám ez csak a helynevekben érvényesül. Ebben az esetben nemcsak az adott elem funkciója változik, hanem a helynevekből kiváló névséma is, attól nem működtethető függetlenül. Jó példa erre a középkori *-kő* utótagú várnevek csoportja. A *kő* anyagnévi jelentése mellett, hegyrajzi köznévként is használatban volt a korban hegyvidéki területeken. A legkorábbi *kő* utótagú várnevek éppen ilyen hegynevekből alakultak metonimikus névadással. A névadás szemléleti alapja az lehetett, hogy ezeknek az új típusú, kőből épült hegyi váraknak a falai gyakran valóban úgy néztek ki, mintha a kopár sziklákból nőnének ki, illetve a várak egy része sziklába vágott helyiségekből állt. Miután azonban e *kő* utótagú várnevek szélesebb körben is ismertté váltak, maguknak a névformáknak, a sajátosságjelölő lexéma + *kő* sémának az analógiás hatásával is számolhatunk. Az ilyen névformák a beszélők, a névadók körében (talán a német *stein* utótagú nevek ismeretében is) a hegyi várak megjelölésének jó példájává válhattak. A 14. századból adatolható *kő* utótagú várnevek esetében — hegynévi párhuzam híján — az esetek nagy részében már egyértelműen a séma érvényesüléséről lehet szó. A 15. századból ráadásul már völgyekben, kisebb dombokon épült várak megjelölésére is alkalmazták ezt

a névszerkezetet, noha ez a névadási gyakorlat nem vált általánossá, a névadók és névhasználók tehát jobbra továbbra is a hegyi várak nevének mintájaként értelmezték a névtípust. A helynévi alhálózatban működő várnévséma viszonylagos produktivitása ugyanakkor magának a *kő* földrajzi köznévnek a jelentését nem változtatta meg (vö. KOVÁCS 2015). Hasonló folyamattal számolhatunk a *-fő* végű településneveink egy részénél is: a folyónév + *-fő* szerkezetű településnevek kezdetben forrásvidéknél létesült helységek neveként voltak használatban, később azonban ezek analógiájára a településnév-adásban az adott névszerkezet a folyó melletti települések megnevezésének modelljévé vált, attól függetlenül, hogy a kérdéses település valóban a folyó forrásvidékénél fekszik, vagy távolabb esik attól (vö. TÓTH 2008: 116).

5.3. A lexikális helynévformánsok helynévalkotó szerepe a grammatikalizáció egy sajátos esetének is tekinthető. Olyan folyamatról van tehát szó, amelynek során sajátos jelentésváltozás (a lexikai jelentés absztrahálódása, a részletesebb eredeti szemantikai szerkezet egyes elemeinek eltűnése, más elemek előtérbe kerülése, esetleg új elemek megjelenése), illetve ezzel együtt funkcionális, grammatikai és fonológiai változások mennek végbe (LADÁNYI 2017: 648–651). Valamiféle grammatikalizációval már az elsődleges helynévformánsok esetében is számolhatunk, de különösen erőteljesen érvényesül ez a másodlagos lexikális helynévformánsok esetében. A szemantikai és funkcióbeli változás mellett a nyelvi elem formai oldalának sajátos, a közsói párhuzamától eltérő reprezentációja rögzült például a *hida* lexikális településnév-formánsnak. A formáns sémája személyt jelölő szó + *hida*-ként adható meg, s olyan település jelölésére lehetett használatban, ahol híd vezetett át a helységen vagy a mellette folyó patakon. Ez a séma pedig azt követően is használatban maradt, hogy a lexéma közsói hálózatbeli párhuzamában a birtokos személyjel *-a* variánsa helyett a *-ja* változat vált általános használatúvá (TÓTH 2008: 192–198, hasonló folyamatokkal más földrajzi köznevek esetében is számolhatunk, vö. pl. *pataka*, *kuta*, *gáta*, *földe*, *réte*, *réve*).

TÓTH VALÉRIA egyfajta skaláris megközelítéssel látja jellemezhetőnek az érintett nyelvi elemeket: egy skálán lehet elhelyezni az egyes formánsokat aszerint, hogy lexikális vagy képzőszerű jelentéstartalmuk-e a dominánsabb (2008: 185). A névalkotó formánsok státuszának megítélése ugyanakkor — amint arra már többször utaltam — változhat, illetve területi különbségeket is mutathat.

Jól szemlélteti a prototipikalitást érvényesítő közelítésmód létjogosultságát a német névanyag, melyben az eredeti összetételi utótag és a belőle alakult képző is megvan a névállományban: az összetételi utótagként ma is használatos *hausen* az idők folyamán több esetben *-en* formává rövidült, s mindkettő a helynéviség jelölőjeként ismeretes (noha a mai beszélők már feltehetően nincsenek tudatában a köztük lévő kapcsolatnak) (BAUER 1985: 123).

6. Összegzés

A névképzés és a lexikális helynévformánssal való névalkotás — amint az áttekintéséből látható — valóban nem választható szét egyértelműen, s elfogadható az a felfogás, amely szerint egy skála két végpontjának tekinthetők. Az érintett példák sokszínűségét látva ugyanakkor ez a közelítésmód — bár lényegét tekintve helytálló — némileg leegyszerűsítőnek tűnik. A kognitív nyelvészet hálózatmodellje alkalmasabb a tapasztalt változatosság, illetve változás megragadására. Ezen belül két prototipikusan szerveződő, s bizonyos mértékig átfedő alhálózatként képzelhetjük el a kétféle névadási módot, mely a konkrét nevekből kiváló névszerkezeti sémákat képezi le. A teljes hálózat kiépülését azonban emellett számos további, a nevek között a mentális rendszerünk által felismert összefüggés szervezi, s ezek szintén hatással vannak a névformánsokról való tudást reprezentáló hálózatra is.

Irodalom

- BÁBA BARBARA 2016. *Földrajzi köznevek térben és időben*. A Magyar Névarchívum Kiadványai 39. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.
- BÁRCZIGÉZA 1958. *A magyar szókincs eredete*. Második, bővített kiadás. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- BÁTORI ISTVÁN 2017. Településnév-formánsok a régiségben. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 13: 61–90.
- BAUER, GERHARD 1985. *Namenkunde des Deutschen*. Bern, Lang.
- BENKŐ LORÁND 1947. *A Nyárádmente földrajzinevei*. Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 74. Budapest.
- BENKŐ LORÁND 2003. *Beszélnek a múlt nevei. Tanulmányok az Árpád-kori tulajdonnevekről*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- BÉNYEI ÁGNES 2012. *Helynévképzés a magyarban*. A Magyar Névarchívum Kiadványai 26. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.
- BYBEE, JOAN 2001. *Phonology and natural language use*. Cambridge Studies in Linguistics 94. Cambridge, Cambridge University Press.
- FNESZ. = KISS LAJOS, *Földrajzi nevek etimológiai szótára 1–2*. Negyedik, bővített és javított kiadás. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1988.
- HAJDÚ MIHÁLY 1981. Helyneveink -d-féle képzőinek funkcióiról. In: HAJDÚ MIHÁLY–KISS JENŐ szerk., *Tanulmányok a magyar nyelv múltjáról és jelenéről*. Budapest, Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kara. 161–172.
- HOFFMANN ISTVÁN 1993. *Helynevek nyelvi elemzése*. A Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Magyar Nyelvtudományi Intézetének Kiadványai 61. Debrecen. Újraközlése: Budapest, Tinta Könyvkiadó, 2007.
- KENYHERCZ RÓBERT 2014. A szláv helynévformánsok kölcsönzéséről (az -óc végű helynevek a magyarban). *Nyelvtudományi Közlemények* 110: 205–226.

- KIVINIEMI, EERO 1975. *Paikanniemen rakennetyypeistä*. Suomi 118. Helsinki, Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- KOVÁCS HELGA 2015. A *kő* utótagú várnevek. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 11: 85–101.
- LADÁNYI MÁRIA 2017. Alaktan. In: TOLCSVAI NAGY GÁBOR szerk., *Nyelvtan*. Budapest, Osiris Kiadó.
- LANGACKER, RONALD W. 1987. *Foundation of cognitive grammar 1*. Stanford, California, Stanford University Press.
- LANGACKER, RONALD W. 1991. *Foundation of cognitive grammar 2*. Stanford, California, Stanford University Press.
- LANGACKER, RONALD W. 2008. *Cognitive Grammar. A Basic Introduction*. Oxford, Oxford University Press.
- LUKÁCS ÁGNES–PLÉH CSABA–KAS BENCE–THUMA ORSOLYA 2014. A szavak mentális reprezentációja és az alaktani feldolgozás. In: PLÉH CSABA–LUKÁCS ÁGNES szerk., *Pszicholingvisztika*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 168–250.
- NYSTRÖM, STAFFAN 2017. Names and Meaning. In: CAROLE HOUGH szerk., *The Oxford Handbook of Names and Naming*. Oxford, Oxford University Press. 39–51.
- RESZEGI KATALIN 2014. A tulajdonnevek pszicho- és neurolingvisztikája. Vizsgálati szempontok és modellek a tulajdonnevek feldolgozásáról. *Névtani Értesítő* 36: 133–147.
- RESZEGI KATALIN 2018. A nevek jelentésszerkezete (funkcionális kognitív keretben). *Magyar Nyelvjárások* 56: 5–23. <https://doi.org/10.30790/mnyj/2018/01>.
- SERENO, JOAN A.–JONGMAN, ALLARD 1997. Processing of English inflectional morphology. *Memory and Cognition* 25: 425–437. <https://doi.org/10.3758/bf03201119>.
- J. SOLTÉSZ KATALIN 1979. *A tulajdonnév funkciója és jelentése*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- TOLCSVAI NAGY GÁBOR 2008. A tulajdonnév jelentése. In: BÖLCSKEI ANDREA–N. CSÁSZI ILDIKÓ szerk., *Név és valóság. A Károli Gáspár Református Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszékének Kiadványai* 1. Budapest. 30–41.
- TOLCSVAI NAGY GÁBOR 2017. Jelentéstan. In: TOLCSVAI NAGY GÁBOR szerk., *Nyelvtan*. Budapest, Osiris Kiadó. 205–499.
- TÓTH VALÉRIA 2004. Archaizmusok és neologizmusok a magyar helynevekben. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 1: 183–207.
- TÓTH VALÉRIA 2008. *Településnevek változástipológiája*. A Magyar Névvarchívum Kiadványai 14. Debrecen, Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszék.
- TÓTH VALÉRIA 2010. Egy sajátos morfológiai jelenség a régi magyar helynévadásban. Az -é birtokjel helynévalkotó szerepéről. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 5: 17–32.
- TUGGY, DAVID 2005. Cognitive Approach to Word-Formation. In: ŠTEKAMER, PAVOL–LIEBER, ROCHELLE szerk., *Handbook of Word-Formation*. Studies in Natural Language and Linguistic Theory 64. Dordrecht, Springer. 233–265. https://doi.org/10.1007/1-4020-3596-9_10.

- VALENTINE, TIM–BRENNEN, TIM–BRÉDART, SERGE 1996. *The Cognitive Psychology of Proper Names. On the importance of being Ernest*. London–New York, Routledge. <https://doi.org/10.4324/9780203285763>.
- VARGA ZSUZSA 2019. *Helynév-szociológiai vizsgálatok két romániai magyar településen*. Doktori értekezés. Kézirat. Debrecen, Debreceni Egyetem Nyelvtudományok Doktori Iskola.
- VMFN. 3 = BALOGH LAJOS–ÖRDÖG FERENC szerk., *Veszprém megye földrajzi nevei 3. Az Ajkai járás*. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 186. Budapest, 1991.

Name Formation Using Name Formants (a Cognitive Linguistics Approach)

In my paper I discuss the topic of name formation with the help of name formants, using the approach of cognitive linguistics. Morphological name formation and name formation with lexical toponymic formants (syntagmatic name formation) cannot be clearly separated. We can look at the two types of name-giving methods as two prototypically organizing and partly overlapping sub-networks in the network model of cognitive linguistics, which represents the name structural schemes from the specific names. At the same time, the organization of the complete network is characterized by additional relations recognized by our mental system between the names and the toponymicon as well as the common noun lexicon, and they may in turn have an effect on the network representing the knowledge on name formants. I illustrate the opportunities for interpreting the two name-giving methods in a cognitive framework with the old and contemporary Hungarian toponymic corpus.

Keywords: name formant, topoformant, lexical topoformant, morphological name formation, syntagmatic name formation, cognitive linguistics

Reszegi Katalin
ORCID: 0000-0002-4443-3284
Debreceni Egyetem
reszegikatalin@mnytud.arts.unideb.hu